

Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)

Sadri Maksudi Arsal

Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ulus inşası sürecine büyük katkıları olmuş devlet adamı, düşünür ve bilim adamıdır. Üç ayrı parlamentonun üyesi olmuş, olağanüstü yazgı sahibi bir insandır. 1917 Rus Devrimi sonrasında Türkiye'yi yurt edinen Rusya Türklerinin en mümtazlarından ve Türkiye'ye en çok hizmet etmiş olanlarındandır. Atatürk'ün daveti üzerine yerleştiği ülkede, uzmanlık alanı hukuktan başka, özellikle dil ve tarih alanlarında etkili olmuştur. Ankara Hukuk Fakültesi'nin kurucu öğretim üye kadrosundan olarak Cumhuriyet hukuku eğitimini yerleştiren ve şekillendirenlerdendir; ayrıca kendisi dünyada ilk defa Türk Hukuk Tarihi disiplini oluşturmuştur. Türklerin İslamiyet öncesi tarihinin gün yüzüne çıkmasını sağlayarak yeni bir vizyonla Cumhuriyet kimliğimizi tasarlayanların başında gelmektedir. Üç dönem milletvekilliği yapmış, uzun süre Çankaya sofrasına çağrılmış, Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna önyak olmuş ve kaleme aldığı bugün birer klasik sayılan kitapları arasında, Atatürk'ün önsöz yazmış olduğu *Türk Dili İçin* eseriyle dil devrimini tetiklemiştir.

Türkiye'ye Gelmeden Önce

Doğumundaki adıyla Sadreddin Nizametdinoviç Maksudov, 1878'de günümüzde Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet Tataristan'ın başkenti Kazan'ın Taşsu köyünde, köy okulu müdürü Molla Nizametdin ile kızlar kısmı yöneticisi Meftuha Hanım'ın oğlu olarak doğar. Kazan'daki Allâmiye Medresesi'nde okur. Arkasından, Kırım'da Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de bir yıl ders verecek ağabeyi eğitimci Ahmet Hadi ile Kırım'a gider ve orada, sonraları "manevi babam" diyeceği İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden genç yaşta feyiz alır. Kazan'a dönüşünde Rus Öğretmen Okulu'na kaydolar; Rusça öğrenirken modern edebiyatla tanışır ve henüz 20'sine gelmeden *Maişet* (1898) adlı bir roman yazar. Bu roman, Kazan dilinde / Tatarcada yazılan ilk edebi eserdir. Bugün bilinen adıyla Sadri Maksudi, bu alanda devam etmez ama üniversite eğitimi için Rusya'dan ayrılmadan önce, hayranı olduğu Leo Tolstoy'u ziyarete gider.

Paris'te hukuk okur, aynı zamanda edebiyat fakültesi ile Collège de France ve École des Hautes Études Sociales'e devam ederek Durkheim, Lévy-Bruhl ve Tarde gibi ünlü bilim adamlarının derslerine girer. Yahya Kemal Beyatlı'dan Yusuf Akçura'ya çeşitli kişilerle görüştüğü gibi, bir Rus gazetesine muhabirlik yapması sayesinde geniş sosyal çevre edinir.

Üniversiteyi bitirip 1906 yılında Çarlık Rusyası topraklarına dönünce, bir yıl önce meşrutiyet ilan edilen ülkede büyük canlılıkla karşılaşır. Çeşitli haklar bahşedilmiş, Duma adlı parlamento kurulmuştur. Rusların, yönetimleri altında bulunan Türk topluluklarına topyekûn verdikleri adla "Müslümanlar" arasında bir yandan Ceditçilik serpilmekte, okullarda eğitim çağdaşlaşmakta, öte yandan arka arkaya siyasal kongreler düzenlenmektedir. Ağabeyi önde gelen Ceditçilerden olmuştur.

Sadri Maksudi, kendini olayların içinde bulur. Dönüşünden sonraki ilk seçimlerde, Müslümanların kurdukları partilere izin verilmediğinden, kısaca "Kadet" denilen, liberal görüşlü *Konstitutzionnaia Demokraticheskaia Partiya*'dan II. Duma'ya aday olur. 1907'de, daha 30 yaşına bile gelmeden, seçilen otuz beş Müslüman milletvekilinden biridir. III. Duma'ya da seçilecek, yaptığı konuşmalarla sözünü sakınmayan bir azınlık temsilcisi olarak belirecektir.

1908'de İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Duma'dan Meclis-i Mebusan'a gönderilen kutlama mesajı, Sadri Maksudi'nin girişimi üzerinedir.

III. Duma'da Başkanlık Divanı üyeliğine seçilir. Ayrıca, Duma'daki Müslüman "fraksiyon"unun sekreteri olur. Bu sıfatla, 1909 yılında Duma'dan İngiltere'ye resmî ziyarette bulunan delegasyondadır. Bu ziyaretten *Anglia'ya Seyahat* (1914) adlı eseri çıkaracaktır.

1910'da, Duma'da Orenburg temsilcisi, Derdmend mahlasıyla şiir yazar Zakir Ramiev'in yeğeni Kamile ile evlenir. Ramievler, Ural Dağları'nda altın madeni işleten, bugün mesenlikleriyle hatırlanan varlıklı bir ailedir. 100'ün üstünde cami inşa ettirmiş, dönemin Tatar fikir hayatında önemli *Şura* dergisiyle *Vakit* gazetesini yayımlamışlardır.

Sadri Maksudi, 1912'ye kadar sürecek "deputat"lığı dolayısıyla Sen Petersburg'ta yaşayışından yararlanarak, o sırada o kentte müze müdürlüğü yapmakta olan Vasili V. Radlov'un düzenlediği toplantılara gitmiş, bunlarda yapılan, Türk topluluklarıyla ilgili çeşitli tartışmalara katılmıştır.

Şubat 1917 Devrimi Sadri Maksudi'yi Kazan'a dönmüş, avukatlık yaparken yakalar. Ağabeyinin çıkardığı *Yıldız* gazetesinde de yazmaktadır. Kendini yeniden Sen Petersburg'ta bulur. Devrim sonrasında Kerenski'nin başkanlığında kurulan geçici hükümette üye Kadetlerin Mart'ta düzenledikleri toplantıya katılır. Ve burada, Boğazlar'ı işgal tasavvurundan söz edilince, "eğer öyle bir şey olursa bütün Rusya Müslümanlarını karşınızda bulursunuz" şeklinde özetlenebilecek, daha sonraları efsaneleşecek ve İstanbul basınına da yansiyacak sözleri sarfeder.

Geçici hükümet, Sadri Maksudi'yi (günümüzde Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Kazakistan'ın büyük bölümünden oluşan) Türkistan eyaletine valilik heyeti üyesi olarak gönderir. O Taşkent'teyken, Mayıs 1917'de Moskova'da Bütün Rusya Müslümanlar Kongresi düzenlenir: Monarşiye dönülemeyeceği anlaşılan ülkede, Türklerin kendilerine bir yol seçmeleri gerekmektedir. Yaşadıkları topraklarda çoğunlukta olanlar, Çarlık sınırları içinde kurulacak bir federal devlet içinde toprak bütünlüğüne dayalı özerkliklerden yana çıkacaklardır. (Oysa Sadri Maksudi hepsini birden Türk olarak görüyordu; Duma'da her zaman, hepsini temsil ettiğini varsayarak hareket etmişti. Aynı ayrı devletleşmenin, birlik duygusunu yok edeceğini, birliği bozacağını düşünüyordu.)

Haziran 1917'de Türkistan'dan döner. Temmuz'da bu kez Kazan'da toplanan ikinci Bütün Rusya Müslümanlar Kongresi'ne katılır. Kendisinin yaşadığı, Rusların "İç Rusya" dedikleri Kazan Hanlığı toprakları, 1552'de Rusların işgaline uğramış ve o zamandan beri, nüfus Ruslarla doldurulurken, yerli ahali Rusya içinde dağılmıştır. Bu durumda toprağa dayalı egemenlik iddia edilemez, ancak kültürel – "medenî" haklar elde edilebilir. Sadri Maksudi, ulusunun kültürel özerkliğinin vücut bulması için bir anayasa taslağı hazırlamıştır ve bunu kongrede okur. 22 Temmuz 1917 günü bu metin kabul edilerek, "Millî-Medenî İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk-Tatarları Muhtariyeti" ilan edilir. ("Kültürel özerklik," ilk defa Avusturya İmparatorluğu içindeki Macarların durumunu, 1848 sonrasında Avrupa'da gelişen milliyet ilkesiyle bağdaştırmanın yolu olarak ortaya çıkmıştır.)

Oluşturulan Muhtariyet Heyeti'nin başına Sadri Maksudi seçilir. Heyet, kurulacak parlamento için seçim düzenler. Milli Meclis ilk defa 20 Kasım 1917'de, Muhtariyet'in başkenti yapılan Ufa'da toplanır. Başkanlığına yine Sadri Maksudi seçilirken, Muhtariyet Heyeti "Milli İdare"ye dönüşür. Sadri Maksudi Muhtariyet'in başkanı, "Milli İdare Reisi"dir.

Muhtariyet geçici hükümet tarafından kabul edilir; kuruluşu, bazı değişikliklerle resmî gazetede ilan edilerek yasalaştırılacaktır. Milli Meclis bu arada, "Rusya devletleri içinde, Ufa, Kazan, Orenburg" eyaletleri "ve bunlara sınırdış olan kısımlara giren devlet, 'Cenubi Ural ve İdil Boyu Devleti' olmalıdır" kararını alır.

Bu oluşum, Kazan Hanlığı toprakları üzerinde, 1552'den beri ilk devletleşmedir. Eğer kendi hâline bırakılsaydı, muhakkak ki er geç tam bağımsız bir devlete dönüşürdü. Ama Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçirmiş olan Bolşevikler onu yaşatmazlar. Nisan 1918'de, henüz kuruluşu resmî gazetede ilan edilmemiş ve "İdil-Ural Devleti Projesi" hayata geçirilmemişken, Milli-Medeni Muhtariyet'i lağveder, bütçesine el koyarlar.

Muhtariyet yönetimi, tek çare olarak, yakında toplanacak olan Paris Barış Konferansı'nda davalarını duyurmak için, Sadri Maksudi başkanlığında üç kişilik bir heyet gönderir. Bunun üzerine, köylerde mujik (Rus köylüsü) kıyafetiyle saklanmakta olan Sadri Maksudi, yola çıkarken hemen tanınıp tutuklanır kaygısıyla, yine mujik kıyafetiyle, kaçakçılar yardımıyla Finlandiya'ya geçer.

Paris'te Barış Konferansı'na bir muhtıra sunar. Heyet Fransız Başbakanı Alexandre Millerand tarafından 6 Nisan 1920'de kabul edilir ve Fransa'nın desteğini ister. Millerand o gün bu konuda güvence verirse de sonuçta Fransa herhangi bir yardımda bulunmaz. Haziran 1919'a kadar devam eden barış görüşmeleri sırasında Sadri Maksudi'nin bütün girişimleri boşunadır. Daha sonra bu konuda attığı başka adımlar ve yaptığı başvurular da hep sonuçsuz kalır.

Bir daha ülkesine dönemez. 1920'lerin başında Rusya'da açlık baş gösterince eşi ve iki kızının da kendisi gibi aynı yolla Finlandiya'ya gelmelerini sağlayacaktır. Bir süre Almanya'da, Berlin'de yaşayacaklardır. Onun için artık aksiyon dönemi son bulmuş. fikir hayatı başlamıştır. Vaktini kütüphanelerde, özellikle Türk tarihi üzerine okumakla geçirecektir.

Fransa'ya geçerler. Sadri Maksudi Paris'te öğrencilik yıllarında çevirmenlik ve yazarlık yaptığı *Le Temps* gazetesine yine katkıda bulunarak gelir elde eder. Çok geçmeden Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı *Institut d'Études Slaves*'da Türk kavimleri tarihi dersleri vermeye başlar.

Türkiye'de

Daha gençliğinde ağabeyinin evinde Osmanlı matbuatını bulan Sadri Maksudi'nin her zaman bir gözü İstanbul'da olmuştur. 1911'den itibaren *Türk Yurdu* dergisine yazı göndermektedir. Aralık 1923'te vermeye başladığı, halka açık derslerini dinlemeye gelenler arasında, o yıl Ekim ayında Cumhuriyet ilan etmiş Türkiye'den dinleyiciler vardır, Sorbonne'da ders verdiği haberi, Türkiye basınında çıkmıştır. Kendisi Türkiye'de olup bitenleri yakından izlemekte, Mustafa Kemal Atatürk'ü de tanımak istemektedir. Uzaktan etkinliklerini izlediği Türk Ocakları'na yazar, gelip birkaç konferans vermeyi önerir. Önerisi olumlu karşılanır ve 1924'te Türkiye'ye gelir. Atatürk tarafından kabul edilmeyi talep eder ve 24 Kasım 1924'te Gazi'yle görüşür.

Bu yolculuk hayatında dönüm noktası oluşturur. Atatürk onu Türkiye'ye davet eder. Halil İnalcık'ın aktardığına göre, İngiltere dışişleri bakanı Lord Curzon Lozan'da görüşmeler başlarken İsmet İnönü'ye, "Sizinle nasıl müzakerede bulunacağız ki, sizde hukuk yok, ilkel bir sistemle [şeriatla] yönetiliyorsunuz" demiş, İnönü de bu sözleri olduğu gibi Atatürk'e aktarmıştır. Dolayısıyla, Cumhuriyet kurulduktan sonra Atatürk'ün ilk yapmak istediklerinden biri, çağdaş hukuk sistemi oluşturmak ve bunun öğretileceği bir

eğitim kurumu açmak olmuştur. Paris Hukuk Fakültesi mezunu, Sorbonne'a bağlı bir kuruluşta ders vermekte olan Sadri Maksudi Türkiye'ye bu amaçla çağrılmıştır.

Sadri Maksudi, 1925'te ailesiyle gelince Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yapılacak, Arsal soyadını alacak ve artık yeni yurdu için emek verecektir. Doğduğu topraklarla ilgili ne tür özlemleri, arzuları olduğunu kamusal alana hiçbir zaman yansıtmayacak, vaktini nostaljiyle geçirmeyerek kendisine kucak aan ülkeyi vatani bilip liyakatları dolayısıyla kendisinden beklenen hizmetleri canla başla yerine getirecektir. Yeni kurulan devlette yeni bir yapılanmaya evrilen toplumda gerçekleştirilen değişim ve dönüşümlere katkıda bulunacak, Atatrklğn hem fikriyatta hem amelde vücut bulmasında rol oynayanlardan birisi olacak, yükseköğretimde sayısız ğrenci yetiştirecek, TBMM'de milletvekili olarak 12 yıl görev yapacak, Avrupa'da katıldığı toplantılarda Türkiye'yi temsil edecek ve son nefesini İştanbul'da verecektir.

Üniversite ğretim yeliği – Atatürk'n Dersine Gelişi

İlk adıyla "Ankara Adliye Hukuk Mektebi," Sadri Maksudi'nin Türkiye'ye geldiği yıl kurulmuştur. (Ankara'ya geldiği zaman henüz açılmamış olduğundan, başta "Telif ve Tercüme Encümeni"nde görevlendirilecektir.) Yüzyıllar boyu şeriata dayalı hukuk sisteminin hüküm sürüşünden sonra, Batı yasalarının temel alındığı yepyeni, seküler bir hukuk sistemine geçişi yaşayan toplumda, böyle bir fakülteyi kurmanın ve müfredatını sıfırdan ortaya koymanın önemi, salt akademik boyutları aşmaktadır. Yeni bir hukuk sisteminin öğretisini yerleştirmek, Sadri Maksudi'nin diğer meslektaşlarıyla ortak paylaştığı, önemli bir başarıdır. Onun, ilaveten bireysel katkısı, Türk Hukuk Tarihi kürsüsünü kurmuş olmasındır.

Medresede aldığı eğitim Sadri Maksudi'ye sağlam İşlam bilgisi vermenin yanı sıra Arapça ile Farsçayı ve bu dillerdeki kültürleri kazandırmışken, Paris'te Latince ğrenmeyi de kapsayan yüksek eğitimi Batı öğretisini ve kültür geleneği bilgisini sağlamıştır. Bu nadir senteze Gaspıralı'nın rehberliği, Radlov'un yol göstericiliği eklenmiştir. Ayrıca, arlık Rusya'sı bilim adamları on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Türk toplulukları arasında yaptıkları araştırmalarla olsun, toprağın altını kazıyarak elde ettikleri arkeolojik buluntular yoluyla olsun, görkemli bir kültürel mirasın—fiilen—zerinde oturduklarının farkına varmışlardı ve yirminci yüzyılda Rusya'da her aydın bu kültürel hazinenin bilincindeydi. Sadri Maksudi Türk tarihi bilgisini bu etmenlerin temeli üzerine inşa etmiştir. Bu muazzam donanım, ders kitaplarında olsun, diğer eserlerinde olsun kendini belli etmektedir.

1925'ten 1950'ye Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde, İştanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde ve bir ara Edebiyat Fakültesi'nde, Hukuk Tarihi, Türk Hukuk Tarihi, Hukukun Umumi Esasları, Hukuk Felsefesi, Türk Tarihi derslerini veren Sadri Maksudi'nin Adnan Menderes'ten Halit Kıvana toplum içinde sivrilmiş çok sayıda ğrencisi olmuştur. Bütün bir kuşak hukukçu onun rahle-i tedrisatından geçmiş, aktardığı akademik bilgilerden başka derslerinde verdiği öğütler ile Aydınlanma işığında iletteği, laik ve demokratik Cumhuriyet ilkeleriyle beslenmiştir.

Öğretim yeliğinin bir özelliği de bir dersine—sınav verdiği bir gün—Atatürk'ün gelmiş olmasındır. 30 Haziran 1933'de Atatürk, Ankara Hukuk Fakültesi'nde birinci sınıfta verilen "Türk Hukuk Tarihi" dersinin, o devirde sözlü yapılan yıl sonu sınavına katılır. Sadri Maksudi'nin sınava aldığı Enise Ltfi (sonraları hukukçu Enise Arat), Atatürk'ün isteği zerine, "Türklerde Mceddit kimdir?" sorusuna, Sadri Maksudi'nin öğrettiği gibi, Atatürk'ün devrimlerini birer birer anlatarak cevap verir—ve bizzat Atatürk'ten 10 üzerine 10 alır.

Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Devrimi

Sadri Maksudi 1931'de kurulan, 1935'te "Türk Tarih Kurumu" (TTK) adını alacak Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti yesi olarak, yeni Cumhuriyet'te "cemaat tasarlayan" kadronun içinde olmuştur. Kızı ve biyografi Adile Ayda, zaten böyle bir kurumun kurulmasını ilk teklif edenin, Türk Ocakları'nın altıncı

kurultayında, 27 Nisan 1930'da yaptığı konuşmada Sadri Maksudi olduğunu; kendisini dinleyen Afet İnan'ın, Köşk'e dönünce bundan Gazi'ye söz ettiğini; ve ilk başta "Türk Ocakları Tarih Heyeti" adını alan kurumun kurulma sürecinin böyle başladığını yazar. Nitekim, aynı günün akşamı, Sadri Maksudi ve Dr. Reşit Galip Köşk'e yemeğe çağırılırlar ve Afet Hanım, kendisinin bir gün sonra kurultayda sunacağına Atatürk'ün karar verip dikte ettiği metni onlara okur. Onlar da görüşlerini bildirirler. Afet Hanım ertesi gün kurultayda bir "Tarih Heyeti" kurulmasını önerir; Sadri Maksudi ve Reşit Galip birer konuşma yaparak öneriyi desteklerler.

Haziran 1930'da kurulan Heyet'in üyelerinin hazırladığı, liselere ders kitabı olacak "Türk Tarihinin Ana Hatları" dizisinden *Orta Asiya Türk Devletleri* (1930) Sadri Maksudi Arsal imzasıyla çıkmıştır. Ayda'ya göre, imzasız *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı'nın* (1931) büyük kısmı da, onun kalemindedir.

Sadri Maksudi TTK'nın düzenlediği tarih kongrelerine de katılacaktır: 1932'de Ankara'da toplanan I. Tarih Kongresi'nde, tarih bilimi üzerine "Tarihin Amilleri"; 1937'de İstanbul'da toplanan II. Tarih Kongresi'nde, "Beşeriyet tarihinde Devlet ve Hukuk mefhumu ve müesseselerinin inkişafında Türk ırkının rolü"; 1943'te Ankara'da toplanan III. Tarih Kongresi'nde, "Farabî'nin Kültür Tarihindeki Rolü"; 1948'de yine Ankara'da toplanan IV. Türk Tarih Kongresi'nde "Eski Türklerde soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların genscuria teşkilâtında olan esasların aynıyetine dair" başlıklı bildirimleri sunar.

Sadri Maksudi saltanattan cumhuriyete geçişle gerçekleşen devrim hareketinin, söylemde de devrimle desteklenişinin kaçınılmaz olduğunu farkındaydı. Bu desteğin kuramsal çerçevesinin ortaya konulması gereğinin de bilincindeydi. Tam da bunu sağlayarak, dil devrimine büyük katkıda bulunmuştur. Değişik tarihlerde *Milliyet* gazetesinde yayımladığı makalelerini topladığı, 1930'da yayımlanan *Türk Dili İçin* adlı eseri, dil devrimi konusunda bir dönüm noktası olacaktır. Bu yazı dizisi üzerine Sadri Maksudi'yi 1928 yılında Çankaya sofrasına davet etmeye başlayan Atatürk, bir önsöz yazacak kadar kitabı benimseyecektir. Bir kitaba yazdığı tek önsöz olan bu önsözdeki veciz sözleri, günümüzde sık sık tekrarlanan, herkes tarafından bilinen, Ankara'da Türk Dil Kurumu (TDK) binasının önündeki kitabeye nakşedilmiş ifadelerdir.

Milletvekilliği: "Atatürk inkılabı bir kültür ve bir kül olarak yaşmalıdır"

Sadri Maksudi, Atatürk hayattayken iki kere milletvekili seçilmiştir: 4. dönemde (1931-1935) Şebinkarahisar, 5. dönemde (1935-1939) Giresun temsilcisi olarak TBMM'ye girmiştir.

Bu on yıl Sadri Maksudi'nin Türkiye'de en hareketli dönemidir. Milletvekilliği yanı sıra akademik hayata devam etmekte, hem Ankara hem İstanbul üniversitelerinde ders vermekte, makale ve kitap yayımlamayı sürdürmektedir (1937'de *Hukukun Umumi Esasları'nı* yayımlar). Değişik kurumlardan konferans vermeye çağırılmaktadır.

Bu süre içinde, kendisini yakından ilgilendiren tarih ve dil alanlarında ülkede büyük rol oynayacak TDK ve TTK kurulur.

Üyesi bulunduğu TBMM'de gayet etkin olmuş, sayısız tartışmaya katılmış, konuşma yapmış, takdir vermiş ve sayısız yasanın altına imza atmıştır. Yeni radikal inkılaplar gerçekleştirilmektedir: Örneğin, kadınlara 1933'te köy muhtar ve heyetlerine üye; 1934'te de TBMM'ye milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınır. Yine 1934'te "Soyadı Kanunu" ve Gazi Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını veren yasa; lakap ve unvan, sivil rütbe, nişan ve madalyaları kaldıran, askerî rütbe belirten "paşa" sözcüğünü "general" olarak değiştiren bir başka yasa; ve kısaca "Kıyafet İnkılabı" diye bilinen, halkın ve memurun kılık ve kıyafetini çağdaş giyime uyarlayan yasa çıkar.

Milletvekilliğinin getirdiği başka faaliyetler de vardır: 1936 yılında Londra'da Cemiyet-i Akvam toplantısına katılan TBMM heyetindedir.

Çankaya sofrasına çağrılmaya devam etmektedir.

Başkentteki elçilikler göz önünde olan, yabancı diller bilen bu güngörmüş şahsiyeti düzenledikleri davetlere çok sık çağırırlar, Sadri Maksudi eşiyile kordiplomatik resepsiyonlarına katılır.

1939'te Ankara Hukuk Fakültesi'nde ders verirken, Tanzimat'ın ilanının 100. yılı dolayısıyla Maarif Vekaleti'nin hazırlattığı derlemeye katkıda bulunmaya davet edilir. Kaleme aldığı makale, 1940'da yayımlanan *Tanzimat: Yüzüncü Yılı Münasebetile* içinde yer aldığı gibi, tek başına yayımlanmayı hakkettiği düşünülüp ayrışması yapılan eserlerden biridir. Kısa ve öz *Teokratik Devlet ve Laik Devlet*, bugün de güncelliğini koruyan, uyarıcı nitelikte, önemli bir eserdir.

1940 yılında Ordinaryüs Profesörlüğe yükseltilir.

1940'lı yılları, bu kez yayıma eser hazırlama açısından doludur. Makaleler dışında *Umumi Hukuk Tarihi: Hukuk Tarihi Dersleri* (1941), *Hukuk Felsefesi Tarihi* (1945), *Türk Tarihi ve Hukuk* (1947) birbirini izler. Özellikle, kadim devirlerden itibaren Türklerin hukuka verdikleri önemi ve hukukî teşkilatlanmalarının tarihçesini belgeler yoluyla aktaran sonuncusu, genel okuyucuya da hitap eden, son defa 2020'de olmak üzere defalarca basılan bir eserdir. Yine 1947'de "Kutadgubilik" makalesi yayımlanmıştır.

Sadri Maksudi Türkiye'de çok partili rejime geçişi, ülkede demokrasinin yerleşmesinde önemli bir adım saydığından, 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşunu olumlu karşılar. Kurucularının bir kısmını zaten tanıdığı bu partiden 1950'de kendisine öneri yapılmış, seçime girer, 9. dönemde Ankara milletvekili olarak TBMM'ye döner.

1950-1954 yıllarında Sadri Maksudi'yi önemli bir görev beklemektedir: Mükemmel Fransızcasıyla, TBMM'yi Avrupa Konseyi'nde, Konseyin o zamanki adıyla Danışma Meclisi'nde (*Assemblée Constitutive*'de) heyet başkanı olarak temsil eder. Burada yaptığı konuşmalarda, kendini ve Türkiye'yi tamamiyle Avrupa camiasının bir parçası görmüş, gereğinde Avrupalı delegelere serzenişte bulunmaktan çekinmemiş, Türkiye'nin o sırada federasyon olarak kurulması tasarlanan birliğin sorgulanmaz, doğal üyesi olacağını varsayırmış, federasyonun oluşumu konusunda önemli bir öneride bulunmuş ve önerisini kabul ettirmiştir. Tasarlanan federasyonun anayasa komisyonuna seçilmiş ve komisyonun etkin üyelerinden olmuştur.

TBMM'de ise durum biraz değişiktir: Bilindiği gibi, CHP Atatürk'ün ölümünden sonra da dil çalışmalarını sürdürmüş, bu meyanda "Teşkilât-ı Esasîye Kanunu" adıyla 24 Mayıs 1924'te yürürlüğe giren Türkiye Cumhuriyeti anayasasının adı, TBMM'de 10 Ocak 1945 günü yasayla "Anayasa" olarak değiştirilmiş, metnin dili de buna koşut uyarlanmıştı. Demokrat Parti iktidarı 1952'de bu tasarrufu geriye çevirmiştir. Anayasanın dilinin eski hâline geçirilmesine Sadri Maksudi karşı çıkmış, değişikliğin 8 Aralık 1952 günü görüşüldüğü oturumda, "Atatürk inkılabı bir kültür ve bir kül olarak yaşmalıdır. Bugün Anayasa hakkındaki teklifi kabul ederek Atatürk inkılaplarına bir darbe indirmiş oluruz" demiştir. Ama bu konuda azınlıkta kalmış ve değişiklik kabul edilmiştir.

Meclis dönemi sonunda İstanbul'a dönen Sadri Maksudi'yi, kendine verdiği, son bir önemli görev beklemektedir: "Manevi vasiyeti" saydığı, ulusların oluşumunu inceleyerek milliyetçilik duygusunu sosyolojik açıdan analiz ettiği eseri kaleme almak. Sadece bir yıllık bir çalışmanın değil, çok uzun yılların birikiminin kağıda dökülmesi olan **Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları** 1955'te yayımlandı. Hâlen (2018 tarihli) beşinci baskısındadır.

Sadri Maksudi Arsal 1957 yılında vefat eder.

En son oturduğu, İstanbul'un Kurtuluş semtinde Sinemköy mahallesindeki apartmanın olduğu sokağa "Sadri Maksudi Arsal Sokağı" adı verilir.

Ölümünden sonra ilk başta 5 yılda, sonraları 10 yılda bir çeşitli kurumların üstlendiği toplantılarla anılmaktadır. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 2014'te "Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi"ni kurmuştur. Merkez, çeşitli faaliyetleri yanı sıra 2017'de "Ölümünün 60. Yıl Dönümünde Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal" panelini düzenlemiş, aynı yıl **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**'nda 600 sayfalık "Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı"nı yayımlamıştır.

Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra, Kazan'da değişik yıllarda, başta Tataristan Fenler Akademisi tarafından olmak üzere onu anmak için onuruna konferans düzenlenmektedir. En son olarak 2018 yılında, Akademi'nin Şihabetdin Mercani Tarih Enstitüsü, ağabeyi Ahmet Hadi Maksudi'yi 170., Sadri Maksudi Arsal'ı 160. doğum yıllarında anmak üzere, Türkiye'den de bilim adamlarının katıldığı, uluslararası bir konferans düzenlemiş, üç dilde (Tatarca, Türkçe, Rusça) makaleler içeren **Maksudi Kardeşlerin Bilimsel Mirası ve Sosyal Faaliyetleri** 2019'da yayımlanmıştır.

2016 yılında Kazan'ın İstanbul Parkı'na, biri doğduğu, biri dünyaya göz yumduğu şehir Kazan ve İstanbul'un ortak takdir ve minnet nişanesi olarak, Tataristan Özerk Cumhuriyeti eski ve yeni başkanları Şeymiyev ve Minnihanov ile Türkiye Cumhuriyeti başbakanı B. Yıldırım'ın katıldığı bir törenle heykeli dikilmiştir.

Gönül PULTAR

KAYNAKÇA

* Bu kaynakçada sadece maddede sözü edilen eserler ile madde hazırlanırken yararlanılan kaynaklar yer almaktadır. Sadri Maksudi Arsal'ın eserlerinin ve hakkında yazılanların tamamını içermemektedir. Verilen kaynaklarda bu bilgiler bulunuyor.

ABDULLİN, Iakhia G. ve diğ., der., **Sadri Maksudi, 1879-1957**, Tatarstan Fännär Akademiiase G. Ibrahimov Instituty, Kazan 1996.

AKPINAR, Turgut, "Sadri Maksudî Arsal", **İstanbul Üniversitesinde 50 Yıl Öncesi Bazı Büyük Hocalarımız ve Kültürümüze Katkısı Olmuş Yabancı Bilginler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 27-55.

ARSAL, Sadri Maksudi, **Maişet**, 1898, Vakıf Matbaası, Orenburg 1914.

-----, **Anglia'ya Seyahat**, Kazan 1912.

-----, **Orta Asiya Türk Devletleri**, Başvekalet Matbaası, Ankara 1930.

-----, **Türk Dili İçin**, Türk Ocakları, Ankara 1930.

-----, "Tarihin Amilleri", **Birinci Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932, Ankara, Konferanslar, Müzakere Zabıtları**, T.C. Maarif Vekâleti, Ankara 1932, s. 339-364.

-----, **Hukukun Umumi Esasları**, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1937.

-----, **Teokratik Devlet ve Laik Devlet**, ayrı basım **Tanzimat I: Yüzüncü Yılı Münasebetile** kitabından, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940.

-----, **Umumî Hukuk Tarihi: Hukuk Tarihi Dersleri**, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1941; İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944, 1948.

-----, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü", **İkinci Türk Tarih Kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s. 1062-1093.

-----, **Hukuk Felsefesi Tarihi: Ahlâk, hukuk ve devletin mahiyet, menşe ve gayelerine dair mühim felsefî doktrin ve ilmî nazariyelerin hulâsa ve tahlili**, İÜ Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayını, İstanbul 1945.

-----, **Türk Tarihi ve Hukuk: Türk tarihinin ana hatları, tarihî Türk devletlerinin kuruluşu ve hukukî müesseseleri, Türklerin hukukî örfleri, türe ve yasaları**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.

-----, "Kutadgu Bilig", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C XIII, S 2, İstanbul 1947, s. 657-683.

-----, "Farabî'nin Kültür Tarihindeki Rolü", **Üçüncü Türk Tarih Kongresi, 15-20 Kasım 1943, Ankara: kongreye sunulan tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 352-367.

-----, "Eski Türklerde soy-oymak teşkilâtının istinat ettiği esaslarla Kadim Yunanlıların Genos-fratria teşkilâtında ve Kadim Romalıların genscuria teşkilâtında olan esasların aynıyetine dair", **IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 10-14 Kasım, 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952, s. 109-124.

-----, **Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları**, İstanbul 1955; Adile Ayda'nın "Sadri Maksudi'nin Hayat Hikâyesi" sunuşu ve yayıma hazırlayışıyla, Ötüken Yayınları, İstanbul 1972, 1975, 1979; Gülnur ÜÇOK imzasıyla yazarın yaşamöyküsü ve Ahmet B. ERCİLASUN'un "Sadri Maksudi ve Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları" sunuşu ile, yay. haz. Gönül PULTAR, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018; **Milliat Toïgysnyng Sotsiologik Esaslary**, Red. Iakhia Abdullin, Tatarstan Fännär Akademiiase Tarikh Instituty, Kazan 1999.

ARSLAN, Gürbüz, "Sadri Maksudi Arsal, Denizbank İsmi ve Eleştiriler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 219, İstanbul Aralık 2015, s. 191-208.

AYDA, Adile, **Sadri Maksudi Arsal**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991; **Садри Максуди Арсал**, Çev. Valeria PHEONOVA, Москва 1996.

----- "Sadri Maksudi'nin Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşundaki Rolü", **Türk Kültürü** Dergisi **Sadri Maksudi Özel Sayısı**, C V, S 53, Ankara 1967, s. 324-325.

----- "Babam Sadri Maksudi Arsal", **Cumhuriyet**, İstanbul 11 Mart 1957, s. 2.

AYDOĞAN, Betül, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Diline Katkıları", **Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, C 7, 17, Bolu 2019, s. 217-234.

BAYRAMLI, Ayşen Uslu, "Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yıl Anısına: Sadri Maksudi'nin hayatı ve Maksudi'nin az bilinen *Maişet* romanı hakkında", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 10, S 17, Balıkesir 2007, s. 101-109.

BAYRAMOĞLU, Fuat, "Sadri Maksudi Arsal ve Adile Ayda hakkında Anılar ve Düşünceler", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu, 23-26 Mayıs 1996, Bildirileri**, yay. haz. Abdullah YUVALI ve diğ. Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 131-133.

BELGE, Murat, "Maksudi'nin Milliyetçiliği", **Milliyet Kitap** 13 Haziran 2007, İstanbul 2007, s. 12.

Бертуган Максудиларның Фәнни Мирасы һәм Ижтимагый Эшчәнлеге / Maksudi Kardeşlerin Bilimsel Mirası ve Sosyal Faaliyetleri / Научное Наследие и Общественная Деятельность Братьев Максуди, Материалы Международной научной конференции, приуроченной к 150-летию Ахметхади Максуди и 140-летию Садри Максуди (Казань, 7 декабря 2018 г.), Редколлегия: Р.Р. САЛИХОВ, М.Р. ГАЙНАНОВА (отв. Ред.), Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань 2019.

BİRİNCİ, Ali, "Türk Hukuk Tarihçisi Sadri Maksudi'nin Hayat Hikâyesi ve Eserleri", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı**, konuk ed. Fethi GEDİKLİ ve diğ., Cilt LXXV, İstanbul 2017, s.75-122.

DEVLET, Nadir, **1917 Ekim İhtilali ve Türk -Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

DÜNDAR, Merthan, "İngiliz Belgelerinde Sadri Maksudi Arsal ve Rusya Müslümanları'nın Özgürlük Çabalarının Görmezden Gelinişi", **Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural**, der. Gönül PULTAR, Tetragon Yayınları, İstanbul 2008, s. 353-368.

EROĞUL, Cem, "Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi", **A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 49, S 3-4, **Prof. Dr. Yılmaz Günal'a Armağan özel sayısı** Haziran-Aralık 1994 sayısından ayrı basım, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, Ankara 1995.

ERSANLI, Büşra, **İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

GAFFAROVA, Feride, **Sadri Maksudi (1906-1924 Yıllar)**, Izdatelstvo DAS, Kazan 2001.

GAYNANOVA, Milyausha, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Sadri Maksudi'nin Dünya Görüşü Üzerindeki Etkisi", 15-16 Mayıs 2015 günleri İstanbul'da Haliç Kongre Merkezi'nde "Devletlerarası Kırım, Sürgün ve İsmail Bey Gaspıralı" Kongresi'nde 16 Mayıs'ta sunulmuş bildiri.

GEDİKLİ, Fethi, "Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası** C 70 S 1. İstanbul 2012. s. 399-412.

GÖKBİLGİN, Tayyip, "Sadri Maksudi'nin Türk Tarihi ve Türk Soyuna Hakkındaki Görüşleri", **Türk Yurdu**, Nisan-Mayıs 1970, s. 23-27.

GÜRBÜZ, Musa, "Paris Barış Konferansı ve Sadri Maksudi'nin Türkiye'yi Savunma Mücadelesine Bir Örnek", **Atatürk Yolu** dergisi, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, C 17, s. 47-60.

İNALCIK, Halil, "Sadri Maksudi Arsal için", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayı**, konuk ed. Fethi GEDİKLİ ve diğ., Cilt LXXV, İstanbul 2017, s. 15-18.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı (60. Ölüm yıldönümü vesilesiyle), konuk editörler Fethi GEDİKLİ, Ali Adem YÖRÜK ve Mahmud Esad KALIPÇI, C LXXV, İstanbul 2017.

KESKİN, Mustafa, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Soyuna ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu, 23-26 Mayıs 1996, Bildirileri**, yay. haz. Abdullah YUVALI ve diğ., Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 364-371.

MİFTAHOV, Almaz, "From Russia to Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudî Arsal (1878-1957)", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

MUMCU, Ahmet. **Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925-1975): Ankara Hukuk Fakültesinin yarım yüzyıllık tarihi**. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

----- "Sadri Maksudi Arsal ve Türk Hukuk Tarihi Disiplininin Doğuşu", İBB Tarık Zafer Tunaya Salonu'nda 13 Mayıs 2007'ta "Ölümünün 50. yılında Devlet Adamı ve Düşünür Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)" anma toplantısında yapılan konuşma.

OĞUR, Yıldırım, "Sadri Maksudi Arsal: Bir Gecede Cahil İlan Edilen Ordinaryüs Profesör", **Cumhuriyet'in Beyaz Mağdurları**, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 97-120.

ÖZ, İsmail, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Milliyetçiliğine Katkıları", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Erzurum 2009.

PULTAR, Gönül, "Dedem Sadri Maksudi Arsal", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayı**, konuk ed. Fethi GEDİKLİ ve diğ., Cilt LXXV, İstanbul 2017, s. 43-74.

----- "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Hizmetleri", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu 23-26 Mayıs 1996 Bildirileri**, yay. haz. Abdullah YUVALI ve diğ., Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 499-507.

RORLİCH Azade-Ayşe, "Empire and Self: Sadri Maksudi's Encounter with England", **Hoca, Allame, Puits de Science: Essays in Honor of Kemal H. Karpat**, Eds. Kaan DURUKAN, Robert W. ZENS, Akile ZORLU-DURUKAN, The Isis Press, İstanbul 2010.

"Sadri Maksudi Arsal", Genel Türk Tarihi, <http://www.genelturktarihi.net/sadri-maksudi-arsal>, 16 Ocak 2021'de erişildi.

SCHERBERGER, Max, "Der tatarisch-türkische Intellektuelle Sadri Maksudi Arsal (1878–1957) und seine Bedeutung für die Entwicklung des Türkentums in Russland und in der Türkei", **Art, Intellect and Politics: A Diachronic Perspective**, eds. Giusy M. A. MARGAGLIOTTA and Andrea A. ROBİGLİO, Brill Publishers, Leiden 2013, s. 615-626.

Tanzimat I: Yüzüncü Yılı Münasebetile, Haz. Komisyon, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940.

T. B. M. M. Tutanak Dergisi, On dördüncü Birleşim, 8. XII 1952 Pazartesi, Dönem: IX, C 18, Toplantı 3:1-64, s. 12 [derginin 2. sayfasında 124 diye başlayan hesaplamasına göre s. 134].

TOPÇUBAŞI, Alâettin Cemil, "Sorbon'da Türk Akvâmı Tarihi", haz. Ali Adem Yörük, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayı**, konuk ed. Fethi GEDİKLİ ve diğ., Cilt LXXV, İstanbul 2017, s. 671-684.

TOPRAK, Zafer, "Antropolojik Dilbilim ve Türkiye'de Dil Devrimi", **Toplumsal Tarih**, S 219, İstanbul 2012, s. 22-33.

TURHAN, Ali V., "Sadri Maksudi (1879-1957) et le Turquisme Rationnel et Laique", **Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien**, S 19, Paris 1995, s. 265-290.

Türk Kültürü Dergisi Sadri Maksudi Özel Sayısı, C 5, S 53, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967.

Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

UZMAN, Nasrullah, "Sadri Maksudi Arsal'ın TBMM'deki Faaliyetleri", **Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kâzım Yaşar Kopruman Armağanı**, Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014, s. 477-496.

ÜÇÖK, Gülnur, "Sadri Maksudi'nin Atatürk Devrimlerine Katkıları", **Бертуган Максудиларның Фәнни Мирасы һәм Ижтимагый Эшчәнлеге / Maksudi Kardeşlerin Bilimsel Mirası ve Sosyal Faaliyetleri / Научное Наследие и Общественная Деятельность Братьев Максуди**, Материалы Международной научной конференции, приуроченной к 150-летию Ахметхади Максуди и 140-летию Садри Максуди (Казань, 7 декабря 2018 г.), Редколлегия: Р.Р. САЛИХОВ, М.Р. ГАЙНАНОВА (отв. Ред.), Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань 2019, s. 175-192.

YÖRÜK, Ali Adem, "Sadri Maksudi Arsal için bir Bibliyografya Denemesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayı**, konuk ed. Fethi GEDİKLİ ve diğ., Cilt LXXV, İstanbul 2017. s. 123-163.

ZABİROV, Ğabdelxaq, **Maqsud Baba hem Maqsudilar**, Tatarstan Kitap Nəşriäte, Qazan 2000.